

Farklı Plan Özellikleriyle Gürcistan/Acara Hulo Bölgesi'ndeki Ghorcomi Camii

The Ghorcomi Mosque in the Georgia/Adjara Hulo Region and It's Different Plan Features

Selçuk SEÇKİN*

Öz: Tarihin ilk dönemlerinden beri yerleşimin görüldüğü Gürcistan, MÖ 12. yüzyılda İberya olarak bilinmekte ve üç kabile tarafından yönetilmekteydi. Azize Nino'nun (Öl.338) Gürcistan'a Hristiyanlığı getirmesiyle birlikte bu topraklarda Hristiyanlık hızla yayılmıştır. Osmanlıların Gürcülerle olan ilişkisi Fatih Sultan Mehmet döneminde başlamıştır. Zaman içerisinde artan ilişkiler sonucunda, özellikle Acara Bölgesi'nde Müslümanların sayısı Hristiyan Gürcüleri geçmiştir. Osmanlı toprağı içerisinde Müslüman Gürcülerin, yakın coğrafyalarla olan ilişkileri onların mimarisine de yansımış, Anadolu ve özellikle Karadeniz Bölgesi'yle kültürel alışveriş yüzyıllar boyunca sürmüştür. 2015 yılındaki arazi çalışmasında yaptığımız tespitler sonucunda elde ettiğimiz verileri değerlendirdiğimizde, Ghorcomi Camii'nin, Acara Bölgesi'ndeki camilerden farklı plan şemasına sahip olduğu görülmüştür. Yapı ayrıca ulu cami olarak çevre köylerin ortak ibadet mekânı olarak da kullanılmaktadır. Çalışmada, öncelikle yapı, plan özellikleriyle incelenerek, uygulanan plan şemasının öncülleri ve yakın çevredeki benzer uygulamalara değinilerek karşılaştırılmıştır. Yapının süsleme programına da değinilerek gerek Acara Bölgesi, gerekse Karadeniz ve Anadolu örnekleriyle kurulan mimari ilişkiler tartışılmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Gürcistan, Osmanlı, Acara, Ulu Cami, Ahşap Cami

Abstract: Inhabited since antiquity, Georgia was known as Iberia in the 12th century B.C. and was ruled by three tribes. Christianity spread in Georgia after St. Nino (d. 338 A.D.) introduced this religion. The Ottoman relationship with the Georgians dates back to the reign of Mehmet the Conqueror. In time, relations increased, which caused the number of the Muslim population to exceed the number of Georgian Christians. Close contact and the cultural interaction of Muslim Georgians with neighbouring lands, particularly with Asia Minor and the Black Sea Region, which lasted for centuries, was reflected by themselves in their architecture. The surveys we conducted in 2015 show the Ghorcomi Mosque in the Ajaria region has a different plan when compared with other mosques in the area. The mosque is also known as the "ulu" (holy/grand) mosque and used as a common ground for worship by nearby villages. This study examines the architectural plan and the decorative features of the building, and compares the plan with its predecessors and similar buildings in the vicinity. The decorative features are also investigated in relation to the architectural relationships formed with examples in the Ajaria region, as well as the Black Sea region and Asia Minor.

Keywords: Georgia, Ottoman, Adjara, Ulu Mosque, Timber Mosque

* Dr. Öğr. Ü., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul. selcukseckin@gmail.com

Giriş

Gürcistan, Kafkasya bölgesinin önemli devletlerindedir. Anadolu, İran ve diğer Kafkas topraklarına geçişteki stratejik önemi tarih boyunca sürmüştür. Tarih öncesi dönemden beri yerleşimin görüldüğü Gürcistan toprakları, MÖ 12. yüzyılda İberya olarak bilinmekte ve üç kabile tarafından yönetilmekteydi. Azize Nino'nun (Öl. 338) Gürcistan'a Hristiyanlığı getirmesiyle birlikte Gürcüler hızla Hristiyanlaşmıştır. Gürcistan toprakları Hz. Ömer döneminden itibaren de İslam akınlarına sahne olmuştur. Selçuklularla uzun süren komşuluk ilişkileri kimi dönem barış ve ittifakla, kimi zaman da savaş süreci ile devam etmiştir. Şüphesiz ki Gürcistan topraklarına altın devrini yaşatan Tamara olmuştur. Onun döneminde Gürcistan en geniş sınırlarına ulaşmıştır (Çiloğlu 1993; Dursun 1996, 314-316; Karamanlı 1996, 311-313; Bala 1997, 837-845; Brosset 2003).

Gürcistan'ın Osmanlılar ile olan ilişkisi, İstanbul'un fethi sonrasında başlamış, Trabzon'un Fatih Sultan Mehmet tarafından alınmasıyla komşuluk ilişkisine dönüşmüştür. 1479 Gürcistan Seferi ile de Macahel ve çevresi Osmanlı topraklarına katılmıştır. Zaman içerisinde çeşitli seferlerle Osmanlı hâkimiyeti artan bölgede bir diğer aktör olarak Safeviler karşımıza çıkmaktadır. Safevilerle yapılan savaş ve anlaşmalar ile uzun yüzyıllar birlikte yönetilen bu topraklarda, 18. yüzyılda Rusların ilerleyişi ile birlikte farklı bir güç ortaya çıkmıştır. Gürcü topraklarındaki Rus ilerleyişi ve hâkimiyeti ise, Gürcistan'ın 1991 yılında kazandığı bağımsızlığa kadar devam etmiştir (Kırzioğlu 1976; Gümüş 1993; 2000; Kasap 2010).

Günümüzde Gürcistan idari açıdan eyaletlere ve özerk yönetimlere ayrılarak yönetilmektedir. Bu bölgelerden biri de Acara Özerk Cumhuriyeti'dir. Türkiye'ye komşu olan Acara, Gürcistan'da yitirilen son Osmanlı toprağıdır ve nüfusun yaklaşık yarısı Müslüman'dır. Ana yönetim merkezi olan ve şehir karakteri taşıyan Batum dışında, ilçe düzeyinde Keda, Kobuleti, Helvaçauri, Şuahevi ve Hulo önemli merkezlerdir. Akarsuların yardığı vadiler boyunca köylerin yerleştirildiği görülmektedir. Hulo, Acara Özerk Bölgesi'nin Müslüman nüfusunun en yoğun olduğu yerleşimdir. Ghorcomi Bölgesi tüm köyleriyle birlikte 2813 kişilik bir nüfusa sahiptir. İlçe merkezi kavramından çok kasaba/nahiye hüviyetinde olan Ghorcomi yedi köyden oluşmaktadır. Yerleşim yoğunluğunu akarsuların yardığı vadilerin tayin ettiği Gürcistan coğrafyasında, Ghorcomi de Acara Çayı'nın yardığı bir vadi içerisinde yer almaktadır.

Fig. 1. Gürcistan Haritası

Kaynak: https://kanoklik.files.wordpress.com/2015/04/georgia_map.jpg

Fig. 2. Uydu görüntüsünde Hulo ilçe merkezi

Ghorcomi Camii

Hulo'da yer alan Ghorcomi Bölgesi'nin camii olarak bilinen yapı, aynı vadi içerisinde tüm köylerin rahatça ulaşabileceği konumda olan Adadzebi köyünün merkezinde yer almaktadır. Köyün bölgedeki merkezî konumu, yakın çevredeki çocuklarının yatılı olarak dinî eğitimini tamamlamaları için tahsis edilmiş medrese olarak isimlendirilen Kur'an kursu ile devam etmekte, köy dinî eğitim için tarihsel misyonunu sürdürmektedir. Acara'daki köy camilerinde karşımıza çıkan ahşap 100-200 kişilik küçük ölçülerdeki ibadet mekânına sahip camilerden farklı ölçüleri, yapının diğer köylerle birlikte ortak kullanımıyla açıklanabilir.

Yaptığımız çalışmanın ilk yayınında Acara'daki camileri “*büyük boyutlu camiler, ahşap ve kargir camiler*” olarak sınıflandırarak incelemiştik. Bu sınıflandırmada yapı “*büyük boyutlu camiler*” grubunda yer almaktadır. (Seçkin 2016, 45-57) Acara'daki incelediğimiz ahşap camilerin de en büyüğü olarak karşımıza çıkan yapı, plan özellikleriyle de farklılıklar göstermektedir (Koordinatlar: 41°38'59.2"K 42°18'41.4"D, deniz seviyesinden yükseklik: 1284 m'dir).

Tarihlendirme

Caminin, inşa tarihi ve banisi hakkında bilgi edinmek amacıyla, yapı üzerinde yaptığımız araştırmada, batı kapısının üzerinde iki satırlık usta adı ve tarih veren Osmanlıca bir kitabeyle rastlanmıştır. Kitabede “*amel-i ömer usta, sene 1320*” yazısı yer almaktadır. Miladi 1902-1903 yıllarına denk gelen bu tarih, yapı için oldukça geç bir tarihlendirmeyi bize vermektedir.

Bu durum, Acara Bölgesi'ndeki diğer camilerde de karşımıza çıkan geç yapım tarihinin, ahşap malzeme kullanımı sebebiyle, sürekli onarılan yapıların onarım tarihine işaret edebileceği şeklinde de yorumlanabilir. Nitekim camilerin ilk inşa tarihlerinin 16-17. yüzyıla kadar indiği eldeki hurufat ve vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Gorcom olarak Osmanlı dönemi hurufat kayıtlarında karşımıza çıkan yapıyla ilgili ilk kayıt 1728 tarihini taşır. Bu tarihteki kayıta imam hatip olarak Musa'nın görevlendirildiği belirtilmektedir. 1761/1762 yıllarında köylüler tarafından ikinci defa inşa edilen yapının, yarım akçe ile imam hatip görevini yerine getiren Mahmud bin Mirza'nın görevi bırakması üzerine bu görev, Ali Bin Ömer'e tevcih edilmiştir. Çeşitli iddialarla muhtar Abdullah Halife bu görevi kendi üzerine alsa da naib arzıyla tekrar eski sahibi Ali'ye geçen görev, onun vefatıyla kardeşi Abdurrahman'a geçmiştir. 1781'de onun vefatıyla Ahmed bin Abdurrahman'a, 1813-1814'de vefatı üzerine de oğlu Ali'ye imam hatiplik görevi verilmiştir (Bay 2007, 147).

Hurufat kayıtlarında iki defa inşa sürecinin yaşandığı açıkça belirtilmektedir. İkinci inşa süreci olan 1761'den 1902'ye kadar geçen 141 yıllık sürede, yapının belki de cemaat sayısındaki artış ve bölgenin önemli bir buluşma yeri olması özelliği dikkate alınarak genişletildiği veya yeniden yapılarak bugünkü haline getirildiği de ihtimal dahilindedir. Baramidze, yapının Laz Usta Ömer tarafından 1902 yılında yapıldığını ve Sovyetler Birliği döneminde işlevsiz kaldığını belirtmektedir. (Baramidze 2010, 43) Yapı 1989-1995 yılları arasında kapsamlı bir onarım görmüştür.

Plan Şeması

Cami kareye yakın dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Yaklaşık 20x21 m ölçülerinde, 8 metre yüksekliğindedir). Harim kısmında kadınlar mahfili mihrabı U şeklinde sarmaktadır. Yan ve giriş kısmındaki kadınlar mahfili dışında kalan orta kısım, caminin yüksekliğine yakın ölçülerde çokgen dört yekpare ahşap taşıyıcı tarafından taşınan dokuz birime ayrılmıştır. Bu birimlerden ortadaki ve ona bağlanan dört yöndeki birimlerde ahşap bağdadi kubbe, dört köşedeki birimlerde ise kare içerisinde çokgen tavan göbeği yer almaktadır. Kadınlar mahfili iki yanda dörder, giriş cephesinde ise iki sıra halinde dört yuvarlak kesitli ahşap destek tarafından taşınmakta, bu kısma çıkış iki köşede bulunan birer merdiven ile sağlanmaktadır. Yapının giriş cephesindeki son cemaat yerinden üç kapı ile harim kısmına ulaşılır. Yakın tarihlerde son cemaat yerinin önüne ilave bir giriş ve girişe betonarme iki basamak eklenmiştir. Yapının kuzeydoğusundaki özgün minare 1930'da yıkılmış, 1989'da halk tarafından yapılan minarenin yerine, 2014 yılında devlet tarafından metal malzemenen, günümüzdeki minare yapılmıştır. Yapının batı cephesinde ikinci bir kapı daha bulunmaktadır.

Camiye ışık, üç cephede altta ve üstte açılan dörder dikdörtgen pencere ile sağlanmıştır. İki yandaki pencerelerden doğudaki, dış cephenin oluklu sac plakalarla kaplanması sırasında kapatılmış, batıdaki ise genişletilerek kapıya dönüştürülmüştür. Cephelerin sac plakalarla kaplanması cephe özelliklerinin algılanmasını da güçleştirmektedir. Yaptığımız incelemede

Fig. 3. Ghorcomi Camii'nin batı kapısında yer alan kitabe

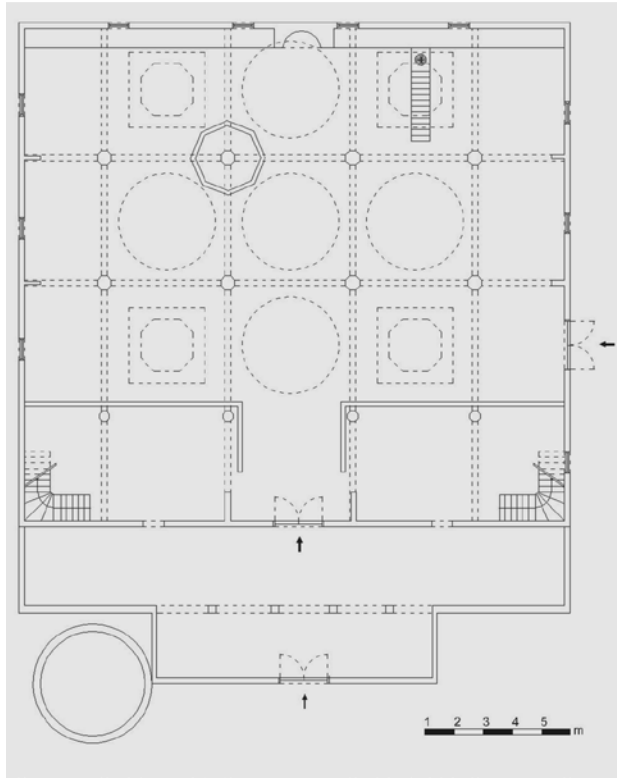

Fig. 4. Ghorcomi Camii Planı

subasman seviyesine kadar taş malzeme kullanılan camide, bu seviyeden sonra tamamen ahşap kullanımının olduğu tespit edilmiştir. Üst örtü dört yöne eğimli kırma çatı ile kapatılmış, dış yüzeyi metal plakalarla kaplanmıştır.

Mimari ve Süsleme Özellikleri

İç mekân oldukça renkli bezemeye sahiptir. Sosyalist dönemde kapalı olarak tutulan caminin, 1991 bağımsızlık sonrasında bazı tadilatlar geçirmesine karşın, süsleme unsurlarının batı giriş kapısında verilen tarihte tamamlanmış olduğu yöre halkı tarafından ifade edilmektedir.

Yapının ahşap mihrabının en üst kısmında Allah, Muhammed yazılı levhalar ile onun altındaki panoda Kâbe tasviri resmedilmiştir. Yatay bir panoda naif bir hatla yazılmış şekilde Al-i İmran suresinin 37. ayeti yer almaktadır. Mihrap nişi, 8 cm'lik ahşap panel içerisine sığamayacağı için harim kısmına doğru girinti yapmıştır. Ortada üst kısmı renkli kuşaklarla bezenmiş mihrabın niş kısmının ortasına doğru inen yürek motifi, mihrabın üst kısmında da tekrarlanmıştır. Mihrap nişini dolanan bordür, testere ile kesilerek çiviler yardımıyla dekore edilen ahşap süsleme unsurlarıyla bezenmiştir. Bordürün üst kısmının ortasında müsenna yazı ile yazılmış Muhammed yazısı okunmaktadır. Onun altındaki dikdörtgen alanda, süsleme unsurları bulunmaktadır (Fig. 8)

Fig. 5. Ghorcomi Camii'nin batı kapısında yer alan kitabe

Fig. 6. Ghorcomi Camii'nin giriş cephesinden bakışla harim iç mekân görünümü

Fig. 7. Ghorcomi Camii'nde bağdadi tekniğinde yapılan gizli kubbelerin çatı arasından görünümü (Brandts *et al.* 2018)

Mihrabın batısında ahşap minber bulunur. Minber aynasının iki yüzü de farklı şekilde dekore edilmiştir. Yoğun süsleme unsurlarının yer aldığı minberin, giriş kapısının üzerinde naif bir hatla kelime-i Tevhid yazılmıştır (Fig. 9-10).

Sarı, kırmızı, mavi, yeşil renklerin hâkim olduğu minberin 1995 yılındaki onarımda yeniden boyandığı cami imamı tarafından ifade edilmektedir. Minberin mihraba bakan doğu yüzündeki süpürgelik kısmındaki dizi halinde yediye bölünmüş alanların, sırt sırta dönmüş S kıvrımlarla ve üst kısmında yelpaze formunda hareketli süsleme unsurlarıyla bezenmiştir.

Fig. 8. Yapının mihrabı

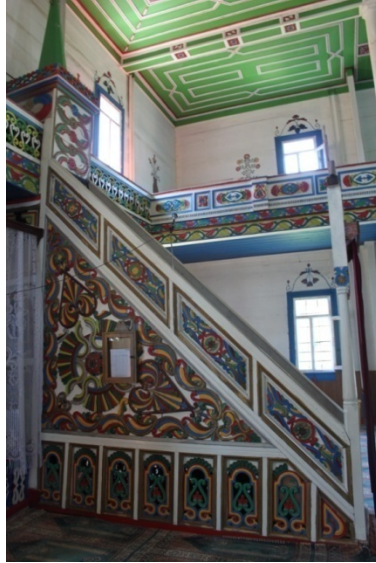

Fig. 9-10. Minberin doğu ve batı cephesinin görünümü

Minber aynasının zemini beyaz renktedir, orta kısımda kabara şeklinde dışarıya çıkıntı yapan ve süslemenin merkezini oluşturan bölüm yer alır (Fig. 11). Bu kısımdan üç yöne U formunda dalgalı süsleme unsurları dışarıya doğru çıkmaktadır. Bu süsleme unsurunun çevresi yuvarlak bir halka ile çevrilmiştir ve U şeklindeki süsleme unsurunun bir kolu çemberin alt kısmından diğer kolu ise çemberin dışından geçirilerek derinlik verilmeye çalışılmıştır. Çemberin çevresi yelpaze şeklinde çok renkli yapraklarla çevrilidir. Minber aynasının ortasındaki süsleme unsurları iki yana büyük boyutlu, içi çok renkli yapraklarla süslenmiş yürek motifi ile sonlanmaktadır. Mihraba yakın köşede ise yürek motifi daha küçük ölçülerde verilmiştir. Minber aynasının ortasındaki süsleme kompozisyonun çevresini dolanan hareketli dalga motifleri ile minber dinamik bir görünüm kazanmıştır. Minber aynasının üst kısmında yer alan korkuluklar iki cephede de farklı unsurlarıyla bezelidir. Dört eşkenar pano içerisinde merkezde çiçek olmak üzere, etrafında iki C formu ve bunu saran dairesel süslemeler yer alırken, en dışta etrafı, hareketli/dalgalı motiflerle bezenmiştir. Korkuluk panellerinin batı yüzünde de aynı kompozisyon olmasa da benzer bir program uygulanmıştır. Minberin batı cephesinde süsleme unsurları yine minber aynasında yoğunlaşmıştır. Süsleme kompozisyonunun ortasında kabara şeklinde dışa taşan bölümlenmiş bir süsleme aynı zamanda kompozisyonun da merkezini oluşturmaktadır. Dairesel formu kabarayı saran ikinci daha büyük boyutlu dairenin üç köşesinde, ikisi büyük biri daha küçük boyutlu yürek şeklinde etrafa dağılan motiflerin uçları dairenin içinden geçerek alttan yelpaze şeklinde farklı renkte

Fig. 11. Minberin batı cephesinden ayrıntı.

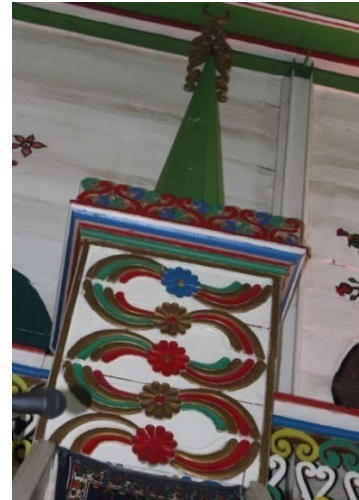

Fig. 12. Minber külâhının görünümü.

yapraklar halinde çıkmaktadır. Kompozisyon iki uçta iki S şeklinde süsleme unsurunun ortasından çıkan çiçek buketi ile sonlanmaktadır. Minber aynasının etrafını bir bordür şeklinde hareketli, bitkisel süslemeler dolanmakta benzer süsleme unsurlarına orta kısımda da rastlanmaktadır.

Minberin köşk kısmında, beş S formunda ortasında çiçek motifi olan süsleme dolanarak yüzeyi kaplamaktadır. Benzer süslemeler üst kısımlarda da tekrarlanarak en tepede yer alan hilal ile minber son bulmaktadır (Fig. 12).

Harim kısmında üst örtüyü taşıyan dört büyük taşıyıcıdan, mihrabın hemen önünde, doğu yönündeki ayağın çevresinde vaiz kürsüsü yer almaktadır. Kürsü, dikdörtgen panolar halinde çokgen korkulukludur, vaiz arkadan ahşap merdiven ile kürsüye çıkmaktadır. Korkuluk panolarında, bir merkezden gelişen iki yürek figürünün içerisi ve çevresi bitkisel süslemelerle bezenmiş şekildedir.

Fig. 13. Vaiz Kürsüsü

Fig. 14. Mihraptan giriş cephesinin görünümü

Giriş kapısının üzeri kadınlar mahfili olarak düzenlenmiştir (Fig. 14). Bu kısma çıkış iki yanda yer alan birer döner merdiven ile sağlanmaktadır. Mahfil harime doğru üç yerde çıkma yaparak dalgalı bir görünüm gösterir. Bu kısmın yüzeyi de bölümlenerek içerisi ayrı ayrı bezenmiştir. Bölümleme unsurları, mahfilden dışarıya doğru küçük dikdörtgen çıkıntılar halindedir, içerisi sırt sırta vermiş iki S formundaki hareketli süslemenin ortasında ağaç motifi vardır. Bölümlenmiş kısımlarda ortada elips şeklinde bir motif, iki yanda da bitkisel süslemeler yer alır. Mahfil altında iki sıra halinde sarmaşıklar, yaprak ve çiçekleriyle bütün alanı dolanmakta, sonsuzluğa giden bir anlayışla yüzeyi kaplamaktadır. Kadınlar mahfilinin harime bakan yüzeylerinde bordürler halindeki süsleme programı yan mahfillerde de devam etmektedir. Mihrap cephesinde iki sıra halindeki sarmaşık süsleme aynı düzende devam ederken, üstte daha geniş bordür halinde S ve C formundaki süslemeler bir arada bulunmaktadır. Süsleme unsurları ince testereler yardımıyla kesilerek, küçük çivilerle belirlenen alanlara aplike edilmiştir.

Cami içerisinde gerek pencerelerin üst kısmında gerekse pencere açıklıklarının aralarında natüralist çiçek ve ağaç süslemeleri tüm yüzeylerde görülür. Mihrabın üst kısmında iki yanda birer, çiçek açmış gül ağacı vardır. Aynı seviyede büyük vazo içerisinde veya bir tepenin üzerinde çiçek açmış dallarıyla ağaçlar resmedilmiştir. Alt ve üst sıra pencere aralarında da daha küçük boyutlu, benzer şekilde çiçek açmış ağaç motifleri harim kısmında pek çok yerde tekrarlanmıştır.

Pencerelerin üzerinde iç kısmı farklı süsleme unsurlarıyla bezense de temel olarak, pencere kemeri hissi verecek çizimlerle yapılan bir bezeme anlayışı görülmektedir. Düzenlemenin en üstünde orta kısımda ve çizginin iki yanında kıvrılarak bittiği yerde de yine aynı şekilde birer gonca halinde gül yer almaktadır. Merkezdeki gülün ortasından aşağıya doğru sarkar şekilde üç yaprak, üç süpürge veya dairesel formlu bir motifin içerisinde çiçek bulunmaktadır.

Fig. 15. Yapının iç mekân görünümü.

Harim kısmının tavanı Chutoriaya bölgesinden getirilen ve kurt yapmadığı için tercih edilen tela ağaçlarından yapılmış dört destekle ve bu desteklerin oturduğu ahşap kirişlerle dokuz bölümlenmiştir. Dört desteğin taşıdığı orta kubbenin iç süslemesi dört yöndeki kubbelerden farklıdır. Kare bir alan içerisinde ortadaki bağdadi kubbenin köşelerinde kalan alanlarda, minber aynasının doğusundaki bir merkezden gelişen süsleme tekrarlanmış, köşelerde birbirine ortada birleşmiş S formunda süsleme ve ucunda çiçek motifleriyle son bulmuştur. Fonda kırmızı rengin hâkim olduğu bu alandan farklı olarak, kubbe içinde beyaz renk hâkimdir. Kubbe eteğinde en dışta köşelerinden tutturulmuş püskülleriyle hareket verilmeye çalışılan dalgalı perde motifinin yerini bir sonraki kademedede, etrafı yapraklı yuvarlak çelenklerle çevrilen yazı istiflerinde Allah, Muhammed ve dört halifenin adı yazılıdır (Fig. 15). Her yazı madalyonunun arasında vazolar içerisinde çiçekler yer almaktadır. Kubbenin merkezinde kabara şeklindeki düzenlemenin çevresinde yine hareketli ve uçuşan perde etkisi veren bir süsleme etek uçlarında çiçeklerle betimlenmiştir. Kubbenin merkezini dolanan dairesel kompozisyon en dışta sarmaşık dizisi, uçlarında çam kozalaklarıyla verilmiş, merkezdeki altı dilimli karanfil süslemesinin çevresi ise helezoni süsleme unsurlarıyla çevrilmiştir.

Merkezi kubbenin dört yönünde yer alan kubbelerin iç süslemesine bakıldığında, ana şemanın tekrarlandığı görülmektedir. Kubbe eteğinde yine karelere bölümlenmiş birimlerin içi bezelidir. Kubbe merkezine doğru bir sonraki aşamada ise kenarlarından tutturulan ve dalgalı bir form gösteren perde motifleri ile hareketli bir yüzey oluşturulmuştur. Kubbe göbeğinin tüm çevresinde çiçek ve yapraklarla yarım daire çizen süsleme dolanmaktadır. Göbekte dilimli çiçek kompozisyonu ve ona bağlı gelişen süsleme elemanlarıyla kubbe içi süsleme programı tamamlanmıştır.

Harim kısmının tavan süsleme programında dört köşede kalan birimler kare formundadır. Birbirini orta kısımda kesen çitakâri süsleme ve köşelerde de bu anlayışla yapılan yönlendirme ile ortaya doğru daraltılarak, bu kısımda da oluşturulan kare alanın ortasına yapılan sekizgen ile köşe birimlerin tavan göbek kuruluşu tamamlanmaktadır. Tavan düzenlemesinde ana kuruluş dört birimde bu şekilde olmakla beraber, süsleme anlayışında farklılıklar vardır. Ortadaki dokuz birimli alanda görülen tavan uygulaması dışında, tavanın diğer kısımları tamamen ahşaptan çitakâri tekniğiyle kaplanmıştır.

Fig.16. İç mekândan üst örtünün görünüşü

Fig. 17. Merkezî kubbenin görünümü

Fig. 18. Merkezî kubbenin yanında yer alan kubbelerden biri

Fig. 19. Köşelerde yer alan tavan uygulaması

Yapıda gerek orta kısımda, gerekse mahfili taşıyan taşıyıcıların hepsinin sonlandığı kısım dor sisteminde bir başlığa sahiptir. Ortadaki çokgen kesitli büyük boyutlu taşıyıcılara ve mihrap duvarına panolar halinde naif bir hatla düzenlenen cihar-i yar-i güzin levhaları asılmıştır.

Caminin son cemaat yeri dikdörtgen plan şemasındadır. Yapılan yakın tarihli onarımlarda, özgün giriş kısmı kaldırılarak, ilave bir mekân eklenmiştir. Dış kapıdan son cemaat yerine geçildiğinde ana harim kapısının iki yanında birer tali giriş kapısının da açıldığı anlaşılmaktadır. Ana kapının batısında gemi motifi, doğusunda ise yeşil renkte çiçeksiz bir bitki motifi resmedilmiştir. Kapı iki kanatlı ahşaptır. Çevresini iki sarmaşığın birleşip ayrılmasıyla oluşturulan süsleme bordürü dolanmaktadır. En üstte Allah, bir alt seviyede ise dikdörtgen panonun ortasında Muhammed yazısının okunduğu kapıda, gerek kapı kanatları gerekse çevresi birbirine geçen S'ler ve geometrik motiflerle süslenmiştir. Ana kapının iki yanındaki girişlerde birer süssüz tek kanatlı ahşap kapı bulunmaktadır. Yapının batısında ikinci bir giriş daha vardır. Bu kapıda kitabe yer almakta ve benzer süsleme unsurları burada da tekrarlanmaktadır.

Karşılaştırma ve Sonuç

Ghorcomi Camii, Gürcistan'daki Osmanlı dönemi yapıları içerisine gerek plan şeması gerekse süsleme unsurlarıyla farklı özellikler göstermektedir. Öncelikle plan özelliklerine bakıldığında 20x21 metre ölçülerinde bir alanda yaklaşık 1500 kişinin aynı anda ibadet edebildiği yapının benzer büyüklükte örneğine Batum'da Orta Camii'de rastlanmaktadır. Yapı, kargir duvarlarla taşınmaktadır. 15,85 x 16,65 m ölçülerinde dokuz bölümlenmiş tavan uygulamasında, sadece ortada dört serbest ayakla taşınan bir kubbeye sahiptir. Diğer birimler çitakâri tavan işçiliğiyle kapatılmıştır (Aytekin 2018, 380) (Fig. 22). Şehir merkezinde yer almasına rağmen Ghorcomi Camii'nin boyutlarına ulaşamayan Batum Orta Camii'nde, tavanda da basit bir ahşap işçiliği

görülmesi ve plan şemasındaki farklılıklar kırsal alanda yapılan caminin önemini daha da artırmaktadır. Gürcistan bölgesinde özellikle de Acara'da karşımıza çıkan ahşap camilerin boyutlarına bakıldığında, en büyük ölçekte inşa edilen örneklerin bile Ghorcomi Camii'nin gerek yükseklik gerekse boyut olarak yarısına ulaşabildiği anlaşılmaktadır. Yapının, bölgedeki ahşap camilerden boyutlarıyla farklı olarak ele alınmasının temel sebebi ulu cami anlayışıyla inşa edilmiş olmasıdır. Buna göre Ghorcomi Bölgesi'nde yer alan yedi köyün buluşma alanı olan bu nokta, beraberce cuma namazının kılındığı, sonrasında duyuru, bilgilendirme ve ticari alışverişin yapıldığı bir alandır. Bundan dolayı da bölge için çok büyük ebatlarda olan bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur. Bölgenin bağlı olduğu ilçe Hulo olmasına rağmen dinsel merkez Ghorcomi olmuştur.

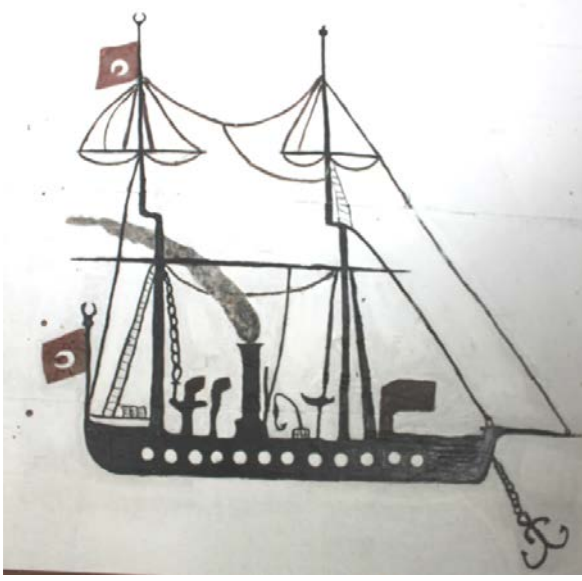

Fig. 20. Giriş kapısının batısında yer alan gemi motifi

Fig. 21. Harim kapısının görünümü

Yapı, erken dönemden itibaren Osmanlı cami mimarisinde uygulanan plan şemalarından olan, gerek fonksiyon, gerekse üst örtünün birimlere bölünerek çok sayıda kubbe ile örtülmesi uygulamasıyla, Ulu Cami plan şemasının, Acara Bölgesi'nde tekrarlanmış örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehrin en büyük camisinin ulu cami olarak adlandırılarak geniş katılımla cuma namazının kılındığı, ibadet yanında devlet yönetimiyle ilgili meselelerin halka paylaşıldığı büyük boyutlu bu tip yapılara İslamiyet'in erken tarihlerinden itibaren rastlanmaktadır (Yetkin 1965; Aslanapa 1984; Hillenbrand 2005) Selçuklularda mihrap önünde sembolik şekilde kubbe uygulamasıyla başlayan, büyük boyutlu ulu camilerin üst örtüsünde kubbe uygulaması, Osmanlıların erken döneminden itibaren tüm mekânın küçük kubbelerle örtülmesi şekline dönüşmüştür. Bu geleneğin erken örneklerine Orta Asya camilerinde de rastlanmaktadır. Kerpiç ve tuğladan yapılan Mescid-i Tarih (Belh/Kuzey Afganistan/9-10. yüzyıl) ve Çâr Sütun'da (Tirmiz/Özbekistan/9.-10. yüzyıl) kare planlı iç mekânlarda dört ayak yer almakta ve bu ayaklarla mekân dokuz eşit birime ayrılmaktaydı. Her birim de muhtemelen kubbe ile örtülmekteydi (Çeşmeli 2007, 325) (Figs. 23-24).

Osmanlı dönemine gelindiğinde ise, Filibe Ulu Camii, Bursa Şehadet Camii, Bursa, Bergama ve Edirne Ulu Camileri bu tipte yapılmış en önemli yapılardır (Kuran 1964, 35-46; Acun 1999 137-144). Ulu Cami tipinde yapılmış olan yapılar kendi içerisinde sınıflandırıldığında; Altı Bölümlü, Dokuz Bölümlü, Örtü Sistemi Kubbe ve Tonozlardan Olan Yapılar, Çok Bölümlü Çok Kubbeli Yapılar (Bursa Ulu Camii) ana başlıklarına ayrılmaktadır.

Ghorcomi Camii'nin plan şemasına benzeyen dokuz bölümlü cami-lerin günümüze ulaşmasa da görsel kaynaklardan bildiğimiz en erken tarihli örneği Gelibolu Hüda-vendigar Camii'dir (1360-1370). Daha sonra Edirne Eski Cami (1403-1414), Sofya Mahmut Paşa Camii ve Balıkesir Zağanos Paşa Camii bu grup içerisinde (Cantay 1999, 86-102). Ulu Cami planlama anlayışının Kasımpaşa Piyalepaşa Camii örneğinde olduğu gibi 16. yüzyıl uygulamaları da vardır. (Ayverdi 1966; 1972; Aslanapa 1986; Ersoy 1988, 57-66; Kuban 2007; Seçkin 2008, 39-48).

Acara Bölgesi'ne komşu Karadeniz Bölgesi'nde de, farklı plan özelliklere sahip yapılar bulunmaktadır. Bunlardan Trabzon/Araklı'da bir grup caminin, Ghorcami ile benzer planlamayla inşa edildiği görülmektedir. Bunlardan ilki Amraklı Merkez Camii'dir. Yapı 1902-1903 yıllarına tarihlendirilir. İkinci olarak Araklı/Kalecik Mahallesi Camii'nin inşasının 19. Yüzyılda gerçekleştiği ifade edilmektedir. Bu plan şemasının son örneğine ise, Araklı merkezden 17 km uzaklıkta yer alan Araklı/Yeşilköy Merkez Fatih Sultan Mehmed Camii'nde rastlanır. Caminin inşa tarihi olarak 1951-52 tarihi yapı üzerinde belirtilmiş olsa da, bu tarih onarım tarihine veya bu mimari geleneğin yakın tarihlerde de devamlılığına işaret etmektedir. Yapıların üçünde de temel özellik olarak kargir ana beden duvarlarına üst örtünün oturduğu, iç mekânda, taş veya ahşap dört destekle bağdadi gizli kubbe uygulamasıyla dokuz bölümlenmiş tavan uygulamasına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ö. İ. Tuluk & S. Durmuş yapıların birbirinin etkisiyle -belki aynı usta grubuyla- 20. yüzyılın başında yapıldığını ileri sürmektedir (Tuluk & Durmuş 2007, 110-116; 2012, 205-214) (Figs. 25-27). Acara'ya komşu 1907 tarihli, Artvin/Oruçlu Köyü Camii'nde tavan hiçbir destek kullanılmadan dokuz birime ayrılmış, bu birimlerden sadece orta kısım bağdadi kubbe ile örtülmüştür. Bu uygulama tavadaki bölümlenmenin farklı bir varyasyonu olarak karşımıza çıkmaktadır (Aytekin 1999, 127-130).

Benzer plan şemasındaki örnekler Anadolu'da da rastlanmaktadır. Konya'da 1867 yılında inşa edilen Kapı Camii'nin üst örtüsünün de, çok kubbeli plan şemasına sahip olduğu anlaşılmaktadır (Muşmal & Çetinaslan 2009, 446-480) (Fig. 28).

Çalışma konumuzu oluşturan Ghorcomi Camii'nin eldeki kayıtlara göre ilk yapılaşması 1728 tarihini verse de yapının batı kapısı üzerindeki, belki yeniden yapılrçasına gerçekleştirilen onarıma ait kitabede de 1902-1903 tarihini görmekteyiz.

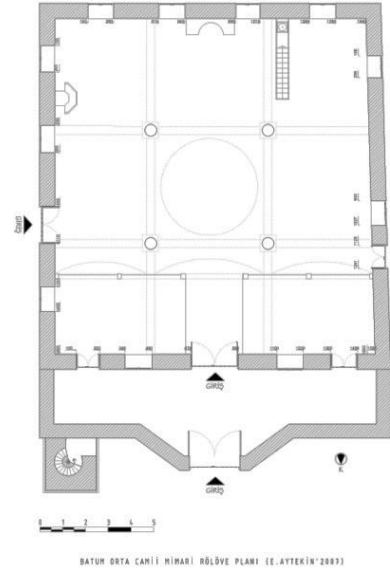

Fig. 22. Batum Orta Camii Planı (Aytekin)

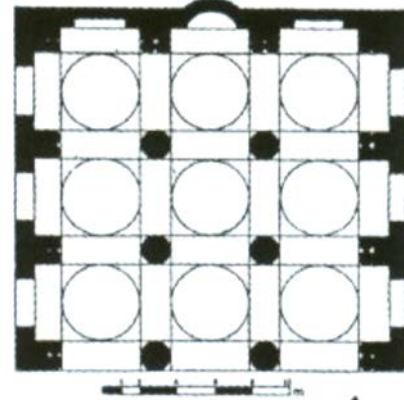

Fig. 23. Mescid-i Tarih'in Planı (Çeşmeli'den-Pugaçenkova)

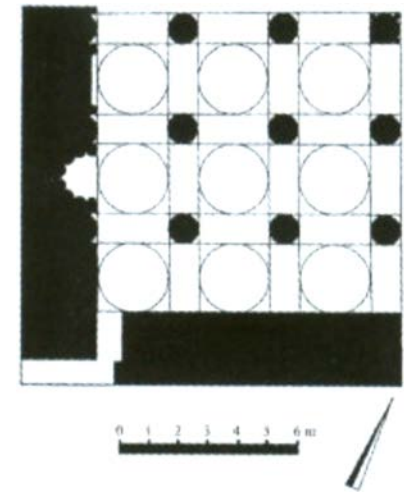

Fig. 24. Çâr Sütun Camii Planı (Çeşmeli'den - Pugaçenkova)

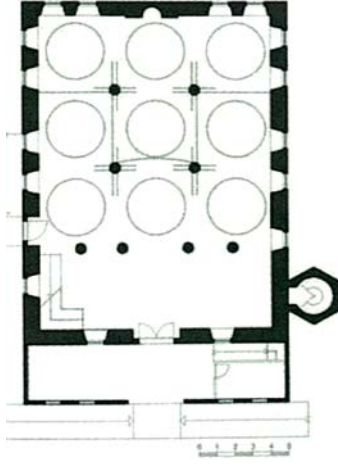

Fig. 25. Araklı Merkez Camii
(Tuluk & Durmuş)

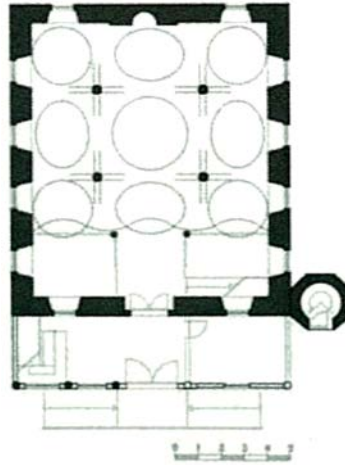

Fig. 26. Araklı Kalecik Camii
(Tuluk & Durmuş)

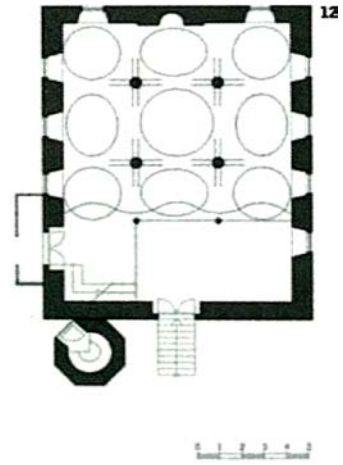

Fig. 27. Araklı/Yeşilköy Fatih
Sultan Mehmet Camii (Tuluk &
Durmuş)

Dolayısıyla Araklı'da bir grup yapıda karşımıza çıkan kubbeli ulu cami tipindeki uygulamanın, döneminde aynı ülke sınırları içerisindeki Gürcistan/Acara'da da tamamen ahşap malzeme ile birbirine yakın tarihlere uygulandığı ortaya çıkmaktadır.

Yapının süsleme unsurlarına bakıldığında, başlıca iki teknikte süslemenin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan mihrap, minber ve harim kısmını U şeklinde saran mahfilin mihrap duvarında da devamıyla oluşturulan süsleme, ahşap parçaların ince testere ile belirlenen kompozisyona göre kesilerek yerleştirilmesi ve küçük çiviler yardımıyla sabitlenmesiyle oluşturulmuştur. Özellikle minber aynasında yoğunlaşan tek merkezden gelişen süsleme uygulamasının benzerlerine yine Acara Bölgesi'nde Begleti, Riketi, Zunduga, Nigazeuli camilerinin minberlerinde rastlanılmaktadır.

Girişin batısında gemi, doğusunda ise bitkisel süsleme örneğini Acara/Dghvani Camii'nde görmekteyiz. Usta Bin Ahmed'in bu cami ile birlikte Dghvani, belki de Beghleti camilerinin dekorasyonunu yaptığı, bu sebeple benzer süsleme örnekleriyle karşılaştığı bilinmektedir (Brandts *et al.* 2018, 122). Gemi motifi örneklerine Anadolu'da rastlanmakla beraber bu motif Rumeli coğrafyasında en tipik özellikleriyle Makedonya Tetovo (Kalkandelen) Alaca Camii, Arnavutluk Tiran Ethem Bey Camii, Arnavutluk Berat Bekârlar Camii'nde de (Süleyman Paşa Camii) karşımıza çıkmaktadır. (Beydiz 2012, 200-220; 2014).

Minber süslemeleri açısından Arhavi/Merkez Camii, Çamlıhemşin Aşağı Çamlıca köyü minberleri, kubbe içi süsleme açısından da Artvin/Merkez Orta Hopa Mahallesi Camii kubbe içi süslemeleri Ghorcomi Camii'nin süsleme unsurlarıyla neredeyse birbirini tekrarlar şekilde benzerlikler göstermektedir (Aytekin 1999, 149, 179; Yavuz 2009a, 317).

Ahşap cami geleneği Orta Asya'daki Arüs'ül Felek Camii'nden beri İslam Sanatı'nda görülmektedir. Anadolu'da pek çok yerde benzer camilere rastlanılmaktadır. Bunlar özellikle Karadeniz Bölgesi, Akdeniz ve Ege'nin iç kısımlarında yoğun şekilde karşımıza çıkar.

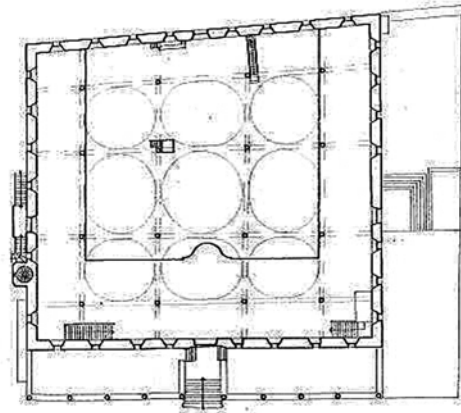

Fig. 28 Konya Kapı Camii
(Muşmal & Çetinaslan 2009)

Fig. 29. Begleti Camii Minberi

Fig. 30. Riketi Camii Minberi

Fig. 31. Zunduga Camii Minberi

Fig. 32. Nigazeuli Camii Minberi

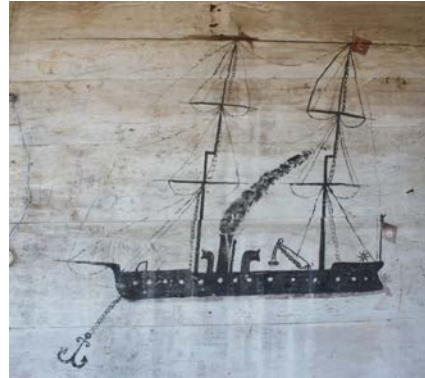

Fig. 33-34. Dghvani Camii'nde bitkisel süsleme ve gemi motifi

Karadeniz Bölgesi'nde Artvin (Aytekin,1999), Ordu (Bayhan 2005, 10-20; 2009, 55-84; 2015, 99-107), Trabzon (Karpuz 1989, 37-45; 1990, 281-298; 1992, 21-24; Yavuz 2009b; Demir 2014, 168-188; Sarı 2016; Küçük 2017), Samsun (Can 2004; Bayraktar 2006, 399-425; Dönmez 2008; Nefes 2009) en yoğun ahşap camileri barındıran şehirlerimizdir. Denizli ve çevresinde de ahşap cami örneklerine rastlanır (Beykal 1996; İnce 2001, 65-77).

Caminin süsleme anlayışı, Osmanlı geç dönem süslemeleriyle paralellikler göstermektedir. Yapıda özellikle mihrap, minberdeki S ve C formundaki hareketli süsleme unsurları, çiçekler, kıvrımlı dallar Batılılaşma dönemiyle başlayan süreçte, İstanbul başta olmak üzere tüm Osmanlı coğrafyasında yaygın şekilde kullanılmıştır. (Arık 1988; Renda 1972; Kuyulu 2000, 1-27; Tekinalp 2002, 440-448; Bozkurt 2005, 401-410) Sembolik anlam yüklenen teber, sancak vb. kalem işi tekniğinde motif örnekleri olduğu gibi (Tanman 1993, 491-523; Yıldırım 2018, 293-327) yapı içerisinde dekorasyon amacıyla yapılmış pek çok çiçek, bitki süsleme örneğine de rastlan-

maktadır. Özellikle Karadeniz Bölgesi'ndeki örneklere bakıldığında gemi motifi ve süsleme unsurlarının benzerliği ile Sürmeli-Gültepe köyü, Yukarı Kefeli Mahallesi Camii, (Yavuz 2014, 498-515), Şalpazarı Doğançı Köyü Camii, Yağlıdere Tekke Köyü Camii iç mekân duvarlarındaki çiçekli kompozisyonlar naif de olsa Ghorcomi Camii ile benzer özellikler taşımaktadır (Yavuz 2009b, 306-322).

Sonuç olarak, planlama açısından benzer örneklere gerek Orta Asya, Anadolu, gerekse Karadeniz Bölgesi'nde rastlansa da, tüm unsurlarıyla ahşap malzeme kullanılarak 1500 kişinin aynı anda ibadet edebileceği boyutlu olması Ghorcomi Camii'ni diğer yapılardan farklı kılmaktadır. Planlama açısından ise, Osmanlı mimarlığında erken dönemden beri görülen ulu cami plan yorumunun 20. yüzyılda tekrar ele alınarak değerlendirilmesi, mimari bir geleneğin uzak coğrafyalara kadar devamlılığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Gerek ahşap, gerekse kalem işi süsleme özellikleri bakımından Karadeniz Bölgesi'ndeki camilerle yoğun etkileşimin görüldüğü Ghorcomi Camii'nin süslemelerinde, Acara Bölgesi'nde karşılaştığımız, her camide farklı ele alınan özgün süsleme anlayışını da görmek mümkündür.

Yazarın Notu

2015 yılı Haziran ve Ağustos aylarında Gürcistan'da yapılan arazi çalışmasının sonuçlarını içeren bu çalışma, MSGSU, BAP tarafından 2015/12 numaralı "*Gürcistan/ Acara Bölgesi'ndeki Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri*" başlığıyla desteklenen proje kapsamında hazırlanmıştır. Projede Onur Sarıkaya arazi çalışmasında görev almış, Derya Malgır ise ölçüsünü aldığımız yapının çizimini gerçekleştirmiştir. Çalışmanın sonuçları genel değerlendirmeler halinde kaynakçada yer alan yayınlarla tanıtılmıştır. Proje süresince destek veren üniversitemize ve ekip üyelerine teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- Acun H. (1999). "Erken Devir Osmanlı Mimarîsi". Eds. K. Çiçek & C. Oğuz, *Osmanlı X* (1999) 137-144.
- Arık R. (1988). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Ankara 1988.
- Aslanapa O. (1984). *Türk Sanatı I-II*. İstanbul 1984.
- Aslanapa O. (1986). *Osmanlı Devri Mimarisi*. İstanbul 1986.
- Aytekin O. (1999). *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*. Ankara 1999.
- Aytekin O. (2018). "Komşumuz Gürcistan'daki Osmanlı Dönemi Cami Mimarisinden Örnekler". 2. *Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi 2-5 Aralık 2015, Bildiriler* (2018) 375-390.
- Ayverdi E. H. (1966). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri I*. İstanbul 1966.
- Ayverdi E. H. (1972). *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855*. Cilt II. İstanbul 1972.
- Bala M. (1997). "Gürcistan". *MEB İslam Ansiklopedisi*. Cilt IV (1997) 837-845.
- Baramidze R. (2010). *The Muslim Monuments of Worship (Adjara)*. Batumi 2010.
- Bayhan A. A. (2005). "Ordu/İkizce'den Bir Ahşap Cami: Laleli (Eski) Camii". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi XIV* (2005) 10- 20.
- Bayhan A. A. (2015). "Ordu/Perşembe'den İki Ahşap Çantı Cami Örneği". *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi XII* (2015) 99-107.
- Bayhan A. A. (2009). "Ordu'da Bazı Tarihi Ahşap (Çantı) Camiler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi II/VII* (2009) 55-84.
- Bayraktar M. S. (2006). "Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi". *Geçmişten Geleceğe Samsun (1. Kitap)* (2006) 399-425.
- Beydiz M. K. (2012). "Türk Dönemi Anadolu ve Balkan Mimarisinde Görülen Gemi Tasvirli Duvar Resimlerinin Değerlendirilmesi". *III. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu* (2012) 200-220.
- Beydiz M. K. (2014). *Osmanlı Gemi Tasvirleri*. İstanbul 2014.
- Beykal F. (1996). *Denizli İlinde 19. Yüzyılda Yapılan Duvar Resimli Yapılar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi, Denizli 1996.
- Bozkurt T. (2005). "19. Yüzyıl Osmanlı Seçmeciliğine Bir Örnek: Konya Aziziye Camii Mihrabı". Eds. H. Karpuz & O. Eravşar, *Konya Kitabı VIII* (2005) 401-410
- Brandts H. S., Wheeler A. & Shiohvili V. (2018). *The Wooden Mosques of Adjara*. 2018.
- Brosset M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi*. Çev. H. Andresyan. Ankara 2003.
- Can Y. (2004). *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*. İstanbul 2004.
- Cantay G. (1999). "Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi". Eds. K. Çiçek & C. Oğuz, *Osmanlı XII* (1999) 86-102.
- Çeşmeli İ. (2007). "Orta Asya Camilerinde Tipoloji (7-13. YY)". *Sanat Dünyamız* 103 (2007) 314-334.
- Çiloğlu F. (1993). *Gürcülerin Tarihi*. İstanbul 1993.
- Demir N. (2004). "Trabzon ve Yöresinde Ahşap Camiler". *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi (Gazi Üniversitesi) XXIX* (2004) 168-188.
- Dönmez E. N. (2008). *Wooden Mosques of the Samsun Region*. Turkey & Oxford 2008.
- Dursun D. (1996). "Gürcistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt VI (1996) 314-316.
- Ersoy B. (1988). "Bergama Ulu Camii". *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi IV* (1988) 57-66.
- Gümüş N. (1993). *Osmanlı Devleti'nin Gürcistan Siyaseti (1808-1839)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul 1993
- Gümüş N. (2000). *XVI. Asır Osmanlı-Gürcü İlişkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul 2000.
- Hillenbrand R. (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. Çev. Çiğdem Kafesçioğlu. İstanbul 2005.
- İnce K. (2001). "Yukarı Camii/Akköy-Denizli". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi II* (2001) 65-77.
- Karamanlı H. M. (1996). "Gürcistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt VI (1996) 311-313.
- Karpuz H. (1989). "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler". *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*

- II/IV (1989) 37-45.
- Karpuz H. (1990). "Trabzon'un Çaykara İlçesi Köylerinde Bulunan Bazı Camiler". *Vakıflar Dergisi XXI* (1990) 281-298
- Karpuz H. (1992). "Of İlçesinde Ağaçalı Köyü Camii". *Lale Dergisi VIII* (1992) 21-24.
- Kasap M. (2010). *Osmanlı Gürcüleri*. İstanbul 2010
- Kırzioğlu M. F. (1976). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi: 1451-1590*. Ankara 1976.
- Kuban D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul 2007.
- Kuran A. (1964). *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*. Ankara 1964
- Kuyulu İ. (2000). "Anatolian Wall Paintings and Cultural Traditions". *EJOS III* (2000) 1-27.
- Küçük O. (2017). *Trabzon'un, Çaykara, Dernekpazarı, Hayrat ve Of İlçelerindeki Osmanlı Dönemine Ait Bazı Ahşap Camiler (18-19. yy)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van 2017.
- Muşmal H. & Çetinaslan M. (2009). "Bir Keşif Defteri Işığında Konya Kapı Camii'nin İnşa Süreci ve Mimari Özellikleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi II/VI* (2009) 446-480.
- Nefes E. (2009) *Samsun Yöresindeki Son Dönem Ahşap Camiler*. Samsun 2009.
- Renda G. (1977). *Batılılaşma Dönemi'nde Türk Resim Sanatı 1700-1850*. Ankara 1977
- Sarı Y. (2016). *Trabzon'un Hayrat, Sürmene ve Of İlçelerindeki Köy Camileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun 2016.
- Seçkin S. (2008). "Filibe Ulu Camii'nin Osmanlı Mimarisindeki Yeri". *Filibe (Plovdiv) Cuma Camii Konferansı Bildirileri (7 Haziran 2008 - Filibe)* (2008) 39-48.
- Seçkin S. (2016). "Decorative Features in The Ottoman Structure in Georgia Adjara". Ed. R. Davis, *Methodological Approaches to Social Sciences* (2016) 45-57.
- Seçkin S. (2018). "Gürcistan/Acara Keda Bölgesi'ndeki Osmanlı Dönemi Camileri", *Turkish Studies Social Sciences*, 13/18, (2018) 1133-1169.
- Tanman M. B. (1993). "Merzifon Kara Mustafa Paşa Camii Şadırvanının Kubbesinde Zileli Emin'in Yarattığı 'Osmanlı Dünyası' ve Bu Dünyaya Yansıyan Kişiliği". *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan* (1993) 491-523.
- Tekinalp P. Ş. (2002). "Batılılaşma Dönemi Duvar Resmi". *Türkler XV* (2002) 440-448.
- Tuluk Ö. İ. & Durmuş S. (2007). "Araklı'nın Çok Kubbeli Camileri". *Arredamaneto Mimarlık XII* (2007) 110-116.
- Tuluk Ö. İ. & Durmuş S. (2012). "Araklı'nın Çok Kubbeli Camileri Üzerine Birkaç Not". Eds. Ö. İ. Tuluk & H. İ. Düzenli, *Trabzon Kent Mirası (Yer-Yapı-Hafıza)*. (2012) 205-214.
- Yavuz M. (2009a). "Doğu Karadeniz Köy Camilerinde Bezeme Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi II/VI* (2009) 306-322.
- Yavuz M. (2009b). *Çaykara ve Dernekpazarı'nda Geleneksel Köy Camileri*. Ankara 2009.
- Yavuz M. (2014). "Süremeli-Gültepe Köyü, Yukarı Kefeli Mahallesi Camii ve Şadırvanı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi VII/XXXI* (2014) 498-515.
- Yetkin S. K. (1965). *İslam Mimarisi*. Ankara 1965.
- Yıldırım S. (2018). "Amasya Gümüşhacıköy Türbelerindeki Kalem İş Süslemeler". *Art Sanat X* (2018) 293-327.